

יצחק (אריק) זימר

עולם כמנהגו נוהג

פרקים בתולדות המנהגים,
הלכותיהם וגלגוליהם

יצחק (אריק) זימר

עולם כמנהגו נוהג

יצחק (אריק) זימר

עולם כמנהגו נוהג

פרקים בתולדות המנהגים, הלכותיהם וגלגוליהם

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי

ירושלים

Eric Zimmer

Society and Its Customs

Studies in the History and Metamorphosis of Jewish Customs

המערכת המדעית

פרופ' ישעיהו גפני (יו"ר), פרופ' מרדכי ברויאר, פרופ' יעקב ברנאי, פרופ' יוסף גורני,
מר צבי יקותיאל, פרופ' מרים ירדני, פרופ' יוסף טוב עסיס, פרופ' יוסף שלמון
מרכזת המערכת: מעין אבינרי-רבהון

ספר זה יוצא לאור בסיוע

קרן לוסיוס נ' ליטאואר, ניו-יורק

ואוניברסיטת בר-אילן: לשכת הרקטור והפקולטה למדעי היהדות

עריכה לשונית: שרה פוקס ויצחק כהן

מסת"ב ISBN 978-965-227-355-0

מספר קטלוגי Catalogue No. 185-683

Printed in Israel

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשנ"ו

© The Zalman Shazar Center, P.O.Box 4179, Jerusalem 1996

הדפסה בכריכה רכה, תשע"ט

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור, פרט לצורך סיקור בעיתונים
ובכתבי-עת

סדר ועימוד ממוחשב: פוזנר ובניו בע"מ

הדפסה: דפוס אלינר דיגיטל, פתח תקווה

בס"ד

בני בנים הרי הם כבנים

לבי ובשרי כולכם
נעים ונחמד חלקכם
כבוד ואושר גורלכם
דרך אבות אורחכם
יראת ה' על פניכם
יאר ה' פניו אליכם

שמעו בניי מוסר אביכם ואל תטשו תורת אמכם

תוכן העניינים

9

הקדמה

חלק ראשון: מנהגים וגלגוליהם

13	מבוא
17	פרק א: כיסוי הראש לגברים
43	פרק ב: פאות הראש: תעודת זהות יהודית?
72	פרק ג: תיקוני הגוף בשעת התפילה
114	פרק ד: תפילת א-ל ארך אפיים וגלגולי נוסחה
123	פרק ה: גלגולו של נוסח התפילה בעמידה בליל שבת
132	פרק ו: מועדי נשיאת כפיים
152	פרק ז: הפסקות בפרשיות ובסדרות התורה
163	פרק ח: ישיבה בסוכה בשמיני עצרת בקהילות אשכנז
174	פרק ט: תשעה באב אחר חצות היום
191	פרק י: עטיפת הראש באבל
211	סיכום

חלק שני: "מנהג אושטרייך" מול "מנהג ריינוס"

217	מבוא
220	פרק א: ימי הטוהר של היולדת
240	פרק ב: שבעת ימי נידה
250	פרק ג: אכילת חלב הכרס
263	פרק ד: מיקום המעברתא של תפילין-שלייד
268	פרק ה: "יום השבת" – "יום המנוח"
273	פרק ו: קריאת הפטרה לכבוד חתן
281	פרק ז: זמן אפיית המצות לפסח
287	פרק ח: עטיפת טלית בליל יום כיפור
291	פרק ט: סדר הדלקת נרות חנוכה
296	סיכום
299	הקיצורים של כתבי־העת המופיעים בהערות
300	השלמות
301	רשימה ביבליוגרפית נבחרת
305	מפתח
327	רשימת המקומות שבהם נדפס נוסח ראשון של חלק מפרקי הספר

הקדמה

ברוך דברי קהלת "לכל זמן ועת לכל חפץ... עת לשמור ועת להשליך" (קהלת ג' ו') אפשר להוסיף: "עת לפזר ועת לקבץ". בעשרים השנים האחרונות חקרתי עשרות מנהגים על תולדותיהם ועל גלגוליהם, וחלק ניכר מפרי עבודתי התפרסם בכתבי עת, בספרי יובל ובספרי זיכרון שונים. עתה קיבצתי לקט מן המאמרים שחיברתי – הן כאלה שכבר נדפסו והן כאלה שטרם ראו אור – ואני מגישם לקורא כמקשה אחת.

נוסף לקובץ מאמרים זה הוספתי שער מיוחד, שבו ניסיתי לבדוק אם אפשר להגיע לשורשי החילוקים בין מנהג אושטרייך למנהג ריינס. מנהג ריינס הוא המנהג הרווח בכל ימי הביניים בקהילות שממזרח לריינס עד תורינגיה, לעומת מנהג אושטרייך, המבוסס על מנהגי היישובים ממגדבורג בסכסוניה ועד לרגנסבורג בבוואריה ומזרחה להם, מתחילת המאה השלוש-עשרה ועד ראשית המאה השבע-עשרה. בדקתי יותר מחצי תריסר מנהגים בתחומים שונים, שיש בהם חילוקים ידועים וניכרים בין שני האזורים. אף-על-פי שאין תלות בין שני החלקים שבספר, ישנה זיקה ביניהם. בשניהם יש ניסיון להתחקות אחר תהליכי ההתפתחות של המנהגים בכל התפוצות מן התקופה העתיקה ועד ימינו. בנוסף לכך ניסיתי בשני החלקים לעמוד על ייחודיותו של כל מנהג ועל המכנה המשותף למנהגים כולם.

מתחילת דרכי בחקר המנהגים נקטתי גישה אחידה בשיטת מחקרי: בדיקה כרונולוגית לפי סיווג גיאוגרפי בארץ-ישראל ובכל התפוצות. בכל מחקר בדקתי תחילה את המקורות הקדומים ביותר, ששימשו בסיס להתפתחותו של כל מנהג. אחרי הנחת היסודות האלה, הבנויים על המקרא, על מדרשי הלכה ומדרשי אגדה ועל המשנה והתלמודים, פניתי לתפוצות – הן באירופה והן באסיה ובמגרב, הן במערב והן במזרח. תקופת ה"ראשונים" בימי הביניים נבדקה בדיקה מקיפה ומעמיקה ככל שהגיעה ידי. רוב המקורות שנעזרתי בהם כבר נדפסו, אבל בתחום חקר התפילות השתמשתי גם בכתבי-יד (כולל הגניזה הקהירית). ניסיתי להשוות את מנהגיהן של התפוצות השונות ולהסיק מסקנות לגבי כל אתר ואתר. ניסיתי להבחין בשינויים שחלו במנהגים במשך הדורות ולהסביר את גורמי השינויים הללו. בנוסף לכך ניסיתי לבחון את זיקת תרבות הסביבה למנהגים שנדונו ואת השפעתה האפשרית על תופעות שהתפתחותן מיוחדת. בחנתי גם את שלהי ימי הביניים ואת העת-החדשה, במיוחד באימפריה העות'מאנית, במזרח, באיטליה ובמזרח אירופה. בכמה מחקרים דנתי במנהג בארצות-הברית, ובפרקים מסוימים הגיע העיון עד ימינו אנו. ניסיתי אפוא להציג לפני הקורא פריסה כרונולוגית של המנהגים הנדונים מתוך התחשבות בפיוזר הגיאוגרפי, ולהבחין בשינויים ובתפניות שחלו במנהגים במהלך הדורות.

אשר לסדר המנהגים בחיבורנו: לא הרי הסדר בחלק הראשון כהרי הסדר בחלק השני. בחלק הראשון בנוי סידור המנהגים על אורח החיים משעה שאדם קם בבוקר עד שהוא שוכב בלילה ומראשית השנה ועד אחרית השנה. הדיון על כיסוי הראש פותח את החלק הראשון, כהנהגה הראשונה של יהודי בקומו בבוקר. סמוך למנהג המתייחס לראש האדם הפרק על פיאות-הראש של גברים. לאחר מכן באות ההכנות לתפילה, ובהן גם תיקוני הגוף והתנועות והתנוחות בשעת התפילה. אחר-כך בא נוסח התפילה

בחול, הנוסח בשבת ובו ברכת כוהנים והקריאה בתורה. בהמשך הדברים שני מאמרים על ימים מיוחדים בלוח השנה: שמיני עצרת – ישיבה בסוכה בו, ותשעה באב – אחר חצות היום. החלק הראשון מסתיים במנהג עטיפת הראש באבל.

סדר החלק השני על מנהגי אושטרייך וריינוס בנוי על פי ניסיון לאשש את התיזה שעל פיה חלק ממנהגי אושטרייך יסודם מונח על משנתם של חסידי אשכנז, שהיגרו למזרח אירופה החל מן המאה השלוש-עשרה. מחקרי בודק את מסורת המנהגים הזאת עד לתחילת השפעתה של קבלת האר"י בראשית המאה השבע-עשרה. התחומים שמכילים בצורה ברורה יותר את ההשערה הזאת קדמו לנושאים האחרים. את מרבית החלק השני חקרתי במשך שבתון מעבודתי באוניברסיטת בר-אילן בשנת תשנ"ב.

אוסף עוד הערה אחת של זהירות. כבר נשפך הרבה דיו וכבר נשתברו הרבה קולמוסים כדי להבחין בין 'הלכה' ל'מנהג'. אין ברצוני להיכנס לתוך סבך הפולמוס הזה. בפרקים שבחיבורי זה בדרך כלל המנהג הוא התנהגות דתית מקובלת באזורים מסוימים (הן בארץ והן בתפוצות), התנהגות שקיבלה תוקף הלכתי במקורות בתר-למודיים. יתרה מזו, המנהג מושגת על טעמים מקובלים ומוסכמים והוא יכול להשתנות וגם להתבטל. זאת ועוד, חלקים מן הציבור ולפעמים גם קהילות שלמות קבעו לעצמם התנהגויות דתיות תחת השפעות רוחניות, חברתיות ותרבותיות שונות. וכאמור אין כוונתי להכניס ראשי לזוויכות הזה, העתיק יומין. בלשון הרמב"ם באחד מפסקיו: "והדבר צריך הכרע" (הלכות סנהדרין ד:יא).

לאחרונה הופיע חיבורו של פרופ' דניאל שפרבר, מנהגי ישראל, מקורות ותולדות (חלק ראשון, ירושלים תשמ"ט; חלק שני, ירושלים תשנ"א; חלק שלישי, ירושלים תשנ"ד). בספר הזה הוקדש מקום נכבד לפולקלור המנהגים בתקופות שונות ובמיוחד בתקופה שלאחר השולחן-ערוך בכל התפוצות. אף-על-פי שיש חפיפה מסוימת בין ספרו לספרי בכמה תחומים, הרי שחיבורי מפלס דרך שונה במיוחד בחלק השני.

כמו כן ראוי לציין את ספרו של פרופ' ישראל מ' תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ב. הספר מוקדש לחקר מרכזיותו של המנהג במאות הראשונות של ההתיישבות היהודית באשכנז. שני החיבורים האלה וספרי זה משלימים זה את זה, כל אחד על פי דרכו המיוחדת לו. אסיים דבריי במזמור לתודה. שפע ברכות לכל אלה שעברו על הפרקים והעירו את הערותיהם הן בתוכן והן בלשון ובסגנון. ראשית, ליצחק יודלוב, שבדק את החלק הדין במנהגי אושטרייך ומנהגי ריינוס וכמה פרקים נוספים והעיר הערות חשובות רבות; תודתי לחתני, ד"ר שמחה עמנואל, שקרא חלק ניכר מן הפרקים; לד"ר יוסף טובי, שערך את הפרק על תשעה באב לאחר חצות היום; לרב י"י שכטר ולעוזריו, שערכו את הפרק על כיסוי ראש לגברים לפני תרגומו לעברית; למר יהודה גודמן, על הארזותיו לגבי עריכת הספר; לפרופ' י' טברסקי על תמיכתו; לגב' שרה פוקס ולמר יצחק כהן על העריכה הלשונית; לגב' אסתר ששון, שהדפיסה את רוב הפרקים; לחברת "פוזנר ובניו" שהכינו את הספר לדפוס; ולמרכז זלמן שזר על נכונותו להוציא את הספר לאור.

אם אין קמח אין תורה. תודתי העמוקה לאוניברסיטת בר-אילן, לרקטור ולדיקן הפקולטה למדעי היהדות על תמיכתם. כמו כן תודתי לקרן ליטאור, גיו יורק על עזרתה בהוצאת הספר לאור. אחרונה אחרונה חביבה, אשתי אורה, המאור בחיי, שעמדה לצדי בכל שלבי המחקר והכתיבה.